

Geschiedenis van Brabant

van het hertogdom tot heden

Onder redactie van

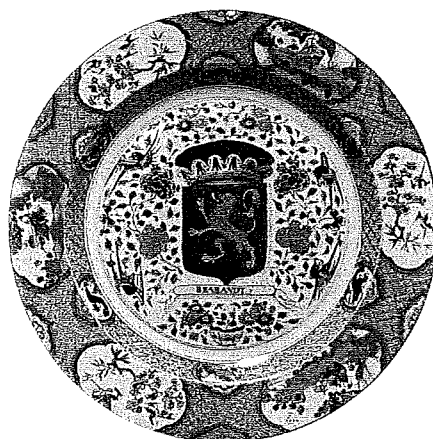
Prof.em.dr. R. van Uytven, voorzitter

Prof.dr. C. Bruneel

Prof.dr. A.M. Koldewey

Prof.dr. A.W.F.M. van de Sande

Drs. J.A.F.M. van Oudheusden, secretaris

Waanders Uitgevers
Davidsfonds / Leuven
Stichting Colloquium De Brabantse Stad

R. Sleiderink

Parkabdij uit het midden van de dertiende eeuw. De Brabantse dominicaan Thomas van Cantimpré (1200/1201-circa 1272) schreef – behalve zijn vermaarde *Bonum universale de apibus* of 'Bijenboek' – de Latijnse *vita* van de heilige Lutgart van Tongeren († 1246), één van de Luikse vrome vrouwen. Dit werk werd omstreeks 1270 in de benedictijnenabdij van Affligem, mogelijk door de monnik Willem van Mechelen († 1307), bewerkt tot een berijmd heiligenleven in het Middelnederlands, dat is opgenomen in het beroemde handschrift van Brabantse makelij uit 1274 dat thans wordt bewaard in Kopenhagen. Monniken van Affligem zouden ook vanaf 1268 op verzoek van hertog Jan I de kernteksten van de Brabantse historiografie schrijven, waaronder de *Chronica de origine ducum Brabantiae* (1294). Hierin nemen geschreven stambomen van de hertogen van Brabant een belangrijke plaats in, zoals de *Genealogia ducum Brabantiae ampliata*. Deze genealogieën zetten de traditie voort om de afkomst van de hertogen terug te voeren op de Karolingen, iets dat we voor het eerst aantreffen in de heiligenlevens die in de elfde eeuw in Nijvel en Henegouwen werden geschreven.

► Pagina uit het evangelieboek van Averbode: onder Maria in het kraambed, daarboven het Christuskind in de kribbe.

In het begin van de twaalfde eeuw was de maatschappij nog grotendeels gebaseerd op mondelinge communicatie. Alleen in het kerkelijk milieu speelde het schrift al een rol van betekenis. Vooral in enkele grote Brabantse abdijen kwam in de loop van de twaalfde eeuw de schriftelijke cultuur volop tot ontplooiing. Illustratief is de ontwikkeling binnen de benedictijner abdij van Affligem, ten westen van Brussel, op de grens met Vlaanderen. Gesticht aan het einde van de elfde eeuw, was het klooster onder hertog Godfried I met de Baard († 1139) uitgegroeid tot één van de belangrijkste religieuze en intellectuele centra in de Lage Landen. Het klooster bezat een actief scriptorium of schrijfatelier en een rijk gevulde bibliotheek waarin onder meer werken te vinden waren van klassieke auteurs als Cicero, Horatius en Ovidius. Daaruit blijkt dat de zogenaamde 'renaissance van de twaalfde eeuw' in Brabant een realiteit is geweest. Opvallend is ook de productie van geschiedkundige werken waaronder een voortzetting van de wereldkroniek van Sigebert van Gemblours. Daarnaast zijn er sterke aanwijzingen dat er na de dood van hertog Godfried I in het klooster van Affligem een genealogie werd vervaardigd die moest aantonen dat de Brabantse vorsten niet zonder reden aanspraak maakten op de hertogstitel van Neder-Lotharingen. Niet alleen werden in deze stamboom de Karolingische wortels van de Brabantse vorsten blootgelegd, maar bovendien werd duidelijk gemaakt dat de Karolingers zelf uit de regio Brabant afkomstig waren.

Was er dan buiten de kloostermuren geen sprake van een literair leven? Toch wel, maar die literatuur bestond aanvankelijk louter in mondelinge vorm. De verhalen die men vertelde en de liederen die men zong, werden doorgaans niet vastgelegd op het kostbare perkament en gingen daardoor gemakkelijk verloren. Slechts enkele sporen van die orale literatuur zijn bewaard gebleven. Zo vertelt de Hoogduitse dichter Wolfram von Eschenbach in zijn *Parzival* (circa 1210) dat veel Brabanders nog het verhaal kennen van de legendarische zwaanridder Loherangrin. In een bootje dat werd voortgetrokken door een zwaan zou deze ridder ooit in Antwerpen zijn gearriveerd waar hij in het huwelijk trad met een Brabantse hertogin op voorwaarde dat ze hem nooit naar zijn afkomst zou vragen. Toen ze dat toch deed, vertrok de zwaanridder weer uit Brabant, maar inmiddels had hij wel gezorgd voor nageslacht. Het verhaal is een variant van het Franstalige ridderepos *Chevalier au cygne* waar de gebeurtenissen zich evenwel niet in Brabant maar in

► Maria met kind, miniatuur uit een Affligems handschrift, eerste helft van de twaalfde eeuw.

de omgeving van Bouillon afspelen. Ook die Franse tekst gaat overigens terug op mondelinge verhalen.

De eerste literaire tekst die in Brabant in de volkstaal op schrift werd gesteld, is wellicht *Van den bere Wisselau*. Hiervan is enkel een veertiende-eeuws fragment bewaard gebleven, maar er zijn aanwijzingen dat het origineel nog uit de twaalfde eeuw dateert. Het moet een uiterst spannende, maar ook grappige tekst zijn geweest waarin op beeldende wijze werd verteld over de avonturen van een beer – Wisselau – die zich samen met zijn baas Gernout ophield in het gevolg van Karel de Grote. In het overgeleverde fragment is te lezen hoe Wisselau tijdens een bezoek aan het hof van de reuzenkoning Espriaen voor grote opschudding zorgt door de kok van Espriaen in diens eigen kookpot te gooien en

hem vervolgens voor het oog van de overige reuzen op te peuzelen. Waar, door wie en voor wie deze tekst is geschreven is niet met zekerheid te achterhalen, maar aangezien *Van den bere Wisselau* een aantal motieven gemeen heeft met enkele Hoogduitse teksten lijkt het hertogelijk hof de meest waarschijnlijke ontstaanscontext. Het huwelijk van hertog Godfried II met de Beierse Lutgard van Sulzbach en haar jarenlange voogdij over Godfried III – de ‘hertog in de wieg’ – hadden immers gezorgd voor nauwe contacten met het Hoogduitse taalgebied. In het algemeen kan worden gesteld dat het hof bij de ontwikkeling van de wereldlijke literatuur in het hertogdom Brabant een doorslaggevende rol zal hebben gespeeld. De internationale contacten die daar werden onderhouden, moeten de literaire uitwisseling immers in hoge mate hebben bevorderd. Vanaf het einde van de twaalfde eeuw dient daarbij meer en meer ook met invloed vanuit het Franse taalgebied rekening worden gehouden.

Voor al onder hertog Hendrik III (1248-1261) weerklonk aan het Brabantse hof dikwijls Franstalige lyriek. Verschillende Noord-Franse *trouvères* hebben liederen geschreven voor hertog Hendrik III, maar de hertog blijkt ook zelf te hebben gedicht. Drie Franstalige liederen zijn er van hem overgeleverd en een vierde dichtte hij samen met Gilbert de Berneville, een Atrechtse dichter die kennelijk zijn bescherming genoot. In twee van zijn liederen bezingt de hertog op hoofds-traditionele wijze de liefde. In zijn derde lied vertelt de dichter op ludieke wijze over zijn geslaagde poging een herderinnetje tot seks te verleiden, simpelweg door haar een kostbare ceintuur aan te bieden. Net als bij de hoofse minneliederen, moeten we ook bij dit lied de illusie laten varen dat de hertog een persoonlijke ervaring zou bezingen. Structuur, verhaallijn, motieven en woordkeuze blijken volledig te beantwoorden aan de verwachtingen zoals die door het genre van de *pastourelle* werden opgeroepen. De kunst van de lyriek van hertog Hendrik III schulde in de manier waarop hij overbekende, traditionele elementen op variërende wijze wist te herhalen. Originaliteit is een eis die pas sedert de Romantiek aan literatuur wordt gesteld.

De belangstelling van hertog Hendrik III voor Franse literatuur blijkt ook uit het feit dat de dichter Adenet le Roi aan zijn hof verbleef en er zijn vak leerde. Hoewel Adenet pas na de dood van Hendrik III in 1261 met zijn eerste ridderroman naar buiten kwam, toonde hij zeer veel respect en dankbaarheid ten opzichte van zijn vroegere mecenas. Uit zijn literaire werk blijkt trouwens dat Adenet zijn hele leven nauwe contacten is blijven onderhouden met de kinderen van Hendrik III: hertog Jan I, Godfried van Aarschot en hun zus Maria van Brabant, koningin van Frankrijk.

In het hertogdom Brabant – dat voor het grootste deel Nederlandstalig was – zal ook plaats zijn geweest voor literatuur die in het Nederlands geschreven was. Hoe de ontwikkelingen sedert *Van den bere Wisselau* zijn verlopen is echter moeilijk na te gaan bij gebrek aan zekerheid rond datering en lokalisering van tal van werken. Cruciaal voor de beeldvorming is de *Trojeroman* van Segher Diengotgaf. De tekst biedt een vertaling van twee episoden uit de omvangrijke *Roman de Troie* van Benoît de Sainte-Maure, voorafgegaan door een episode waarin Segher drie subtiele liefdesdialogen weergeeft die in 'het prieel van Troje' zouden hebben plaatsgevonden. De situering van deze tekst in Brabant berust op een mogelijk heraldisch knipoogje in de tekst, hoewel de taal eerder naar Vlaanderen lijkt te wijzen. Een vergelijkbare problematiek doet zich voor bij *Parthenopeus van Bloys*, een fragmentarisch overgeleverde tekst die eveneens ten dele op een Franse bron is gebaseerd en die bovendien intertekstueel met de *Trojeroman* is verweven. Ook hier kan worden getwijfeld tussen een lokalisering in Brabant dan wel in Vlaanderen, het graafschap waar rond het midden van de dertiende eeuw opvallend veel Nederlandstalige teksten werden geschreven. Een Brabantse situering lijkt daarentegen wel zeer aannemelijk bij het eerste deel van de *Roman der Lorreinen*, de vertaling van twee Franse teksten over de bloedige vete tussen twee families uit de tijd van Pepijn, de vader van Karel de Grote. In dit geval is het echter de datering die twijfelachtig blijft. Mogelijk werd de vertaling pas aan het eind van de dertiende eeuw vervaardigd. Mogelijk nog problematischer is de Brabantse mystica Hadewijch. Doorgaans wordt aangenomen dat de vermaarde schrijfster van de strofische gedichten, visioenen, brieven en mengedichten leiding zou hebben gegeven aan een groep Brabantse begijnen rond het midden van de dertiende eeuw. In recent onderzoek wordt echter getwijfeld aan deze vroege datering en wordt overwogen of ze niet eerder thuishoort in de eerste decennia van de veertiende eeuw. Identificatie met de Brusselse schependochter Bloemardinne blijkt allerm minst uit te sluiten.

7 | De trage komst van de gotiek

A. Koldewey

a | Romaanse bouwkunst

Van de ontwikkeling die de kunsten in het hertogdom in de loop van de twaalfde en dertiende eeuw hebben doorgemaakt, kan voorzichtig een beeld worden geschetst. Er resteren enkele complete gebouwen, maar

meer nog onderdelen van Romaanse architectuur, soms voorzien van bouwsculptuur. Enkele vrijstaande beelden weerstonden de tand des tijds evenals wat metaalwerk. Van de schilderkunst, zowel architectuurgebonden als anderszins – dat wil zeggen paneelschilderingen of polychromie op sculptuur – bleef nagenoeg niets bewaard. Bovendien is alles waarover we voor deze periode kunnen spreken, van kerkelijke aard: stads- en kapittelkerken, abdijen en kapellen. Van de overige bouwkunst uit de twaalfde en dertiende eeuw is nauwelijks iets bekend.

Ook in Brabant maakte de Romaanse traditie geleidelijk plaats voor de gotiek, de stijl die zich vanaf het laatste kwart van de twaalfde eeuw vanuit Frankrijk verbreidde en tot in het begin van de zestiende eeuw in heel West-Europa dominant zou blijven. In het hertogdom voltrok deze ingrijpende stijlwijziging zich vooral in de architectuur, en wel in het tweede kwart van de dertiende eeuw. Het laat-Romaans, met enkele voorzichtige gotische elementen, werd losgelaten en daarvoor in de plaats kwam vrij abrupt een haast zuivere gotiek. Deze verandering hield direct verband met de gewijzigde politieke situatie: Brabant was niet langer gericht op het Duitse Rijk, maar meer en meer op de Franse gebieden.

Kleinere, betrekkelijk geïsoleerde locaties laten nog iets zien van het karakter van de Romaanse periode, incidenteel zelfs van een nog vroegere stijlperiode. Op belangrijker plaatsen bleef niet meer dan een fractie van het Romaans behouden of werd de architectuur zelfs volledig vervangen door een vormtaal die in later tijd als meer representatief of meer eigentijds werd beschouwd. Zo werd bijvoorbeeld de Romaanse Lieve-Vrouwekerk te Antwerpen geleidelijk, maar tenslotte volledig gesloopt voor de hooggotische kerk, die als de grootste gotische kerk van de Nederlanden letterlijk op haar plaats kwam in de lange bouwperiode 1352-1533. Onder het koor van de Sint-Pieterskerk te Leuven werd bij opgravingen in 1956 een zeer uitzonderlijke crypte ontdekt, die in de elfde eeuw aansloot bij een Romaanse basiliek met vlakke koorafsluiting en absiden in het verlengde van de zijbeuken. Deze crypte toont een cirkelvormig plan met drie kleine, radiaal geplaatste absidionlen. Het oorspronkelijke, maar niet bewaarde ringtongewelf werd geschraagd door een centrale zuil, omgeven door acht vijfzijdige pijlers die een octogonale kern vormden. Deze crypte kon worden bereikt via trappen naast de altaarruimte. Boven de crypte was een kapel gebouwd, waarschijnlijk een grafkapel voor reliekverering, zoals ook werd teruggevonden bij de Saint-Bénigne te Dijon.

Een van de best bewaarde Romaanse kerkjes in de zuidelijke Nederlanden is de Sint-Pieterskerk te Bertem,

eeuwse Kempen' in: J. Bastiaens, *Zand op de schop. Een archeologische kijk op de Kempen*, Oud-Turnhout 2000, 85-97.

3.6 Het literaire leven

- V. COOSEMANS, 'Affligemsche kopiisten en miniaturisten in de XIIe eeuw', *Affligemensia* 1 (juli 1945), 1-16.
 A. HENRY (ed.), *L'oeuvre lyrique d'Henri III, duc de Brabant*, Brugge 1948.
 J.D. JANSSENS, 'De Renaissance van de 12e eeuw en de literatuur in de volkstaal in Brabant', in: R. Bauer e.a., *Brabant in de twaalfde eeuw. Een renaissance?*, Brussel 1987, 65-112.
 J. JANSSENS, L. JONGEN (eds), *Segher Diengotgaf, «Trojeroman»*. Naar het Wissense handschrift (Brussel, Koninklijke Bibliotheek, IV 927), Amsterdam 2001.
 W. SCHEEPSMA, 'Hadewijch und die «Limburgse sermoenen». Überlegungen zu Datierung, Identität und Authentizität', in: W. Haug & W. Schneider-Lastin (eds), *Deutsche Mystik im abendländischen Zusammenhang*, Tübingen 2000, 653-682.
 R. SLEIDERINK, *De stem van de meester; de herten van Brabant en hun rol in het literaire leven, 1106-1430*, Amsterdam 2003.

3.7 De trage komst van de gotiek

- Castella, *Algemene gids van de kastelen in Benelux*, Lierneux 1987
Dictionnaire des Églises. Vc. Belgique Luxembourg, z.p. 1970.
Kunstreisboek voor Nederland, zevende herziene druk, Amsterdam, Antwerpen 1977.
 J.F. van AGT, C. PEETERS, *Nederlandse monumenten in beeld. Noord-Brabant / Limburg*, Baarn 1975.
 A.G.H.A. BAART, I. LOUAGE (eds), *Kunstgeschiedenis 1-3. Culturele Geschiedenis van Vlaanderen*, Deurne, Ommen 1983.
 X. BARRAL I ALTET, *Belgique romane et grand-duché de Luxembourg*. Zodiaque, la nuit des temps 71, La Pierre-qui-Vire 1989.
 A. van DEÏJK, *Romaans Nederland*. Zodiaque, la nuit des temps 81, Amsterdam, La Pierre-qui-Vire 1994.
 H.E. van GELDER, e.a., *Kunstgeschiedenis der Nederlanden, delen Middeleeuwen I, II en III*, vierde, geheel herziene en uitgebreide druk, Zeist 1963.
 Jan GERITS, *Gids voor Vlaanderen. Toeristische en cultuurhistorische encyclopedie van de Vlaamse gemeenten*, derde volledig herwerkte versie, Antwerpen 1985.
 H.L. JANSSEN, J.M. KYLSTRA-WIELINGA, B. OLDE MEIERINK, *1000 jaar kastelen in Nederland. Functie en vorm door de eeuwen heen*, Utrecht 1996.
 E.H. ter KUILE, *De romaanse kerkbouwkunst in de Nederlanden*, Zutphen 1975.
 Eug. de SEYN, *Geschied- en Aardrijkskundig Woordenboek der Belgische Gemeenten*, Turnhout [1950/1951].
 4. Een dualistisch, maar machtig hertogdom (1261-1356)

4.1. Edele Brabant, Were di

- P. AVONDS, *Brabant tijdens de regering van Hertog Jan III (1312-1356). De grote politieke crisissen*, Brussel 1984.
 P. AVONDS, 'Moedertrots, honor ducatus en legalisme in historiografie en literatuur. De opvolging van Hendrik III door Jan I van Brabant (1261-1267)', *BG* 80, 1997, 313-330.
 P. AVONDS, H. BROKKEN, 'Heusden tussen Brabant en Holland (1317-1357). Analyse van een grensconflict', *VHB IV*, 1975, 1-95.
 S. BOFFA, 'Les soutiens militaires de Jean Ier, duc de Brabant, à Philippe III, roi de France, durant les expéditions ibériques (1276-1285)', *RN* 78, 1996, 7-33.
 J. van GERVEN, 'Nationaal gevoel en stedelijke politieke visies in het 14de-eeuwse Brabant. Het voorbeeld van Jan van Boendale', *BG* 13, 1979, 47-70.
 P. de RIDDER, 'Brabant onder de regering van hertog Jan I (1267-1297), overwinnaar van Woeringen', in: W. Schäfer (ed.), *Der Name der Freiheit 1288-1988*, Keulen 1988, 224-232.
 A. SMOLAR-MEYNAERT, *La justice ducal du plat pays, des forêts et des chasses en Brabant (XIIe-XVIIe siècle)*. Annales de la Société d'Archéologie de Bruxelles 60, Brussel 1991.
 R. van UYTVEN, 'Standenprivileges en -beden onder Jan I (1290-1293)', *BTFG* 44, 1966, 413-456.
 R. van UYTVEN, 'Van buitengewone beden tot accijnsoctrooiën in het laat-middeleeuwse Brabant', *Archives et Bibliothèques de Belgique*. Numéro spécial, 64, 2001, 727-748.

4.2 Boeren op löss, veen en zand

- M. van ASSELDONK, 'Census domini ducis. De cijzen van de hertog van Brabant in de Meierij van 's-Hertogenbosch, 1340-1351', *NHJ* 16, 1999, 33-95.
 M.M.P. van ASSELDONK, *De Meierij van 's-Hertogenbosch. De evolutie van plaatselijk bestuur, bestuurlijke indeling en dorpsgrenzen, circa 1200-1832*, s.l. 2002.
 B.J.P. van BAVEL, 'Arable yields and total arable output in the Netherlands from the late Middle Ages to the mid-19th century', in: B.J.P. van Bavel, Erik Thoen (eds), *Land productivity and agro-systems in the North Sea area. Middle Ages-20th century. Elements for comparison*. CORN Publication Series 2, Turnhout 1999, 85-112.
 A.J.A. BIJSTERVELD, 'Een zorgelijk bezit. De benedictijnenabdijen van Echternach en Sint-Truiden en het beheer van hun goederen en rechten in oost-Brabant, 1100-1300', *NHJ* 6, 1989, 7-44.
 A.-J. BIJSTERVELD, 'Alphen van Echternachs domein tot Bredase heerlijkheid, 1175-1312', *Jb OB* 43, 1990, 77-111 en 44, 1991, 110-148.
 Ch. de BONT, '...Al het merkwaardige in bonte afwisseling...' *Een historische*

geografie van Midden- en Oost-Brabant, Waalre 1993.

- G. DESPY, *Les campagnes du Roman Pays de Brabant au Moyen Âge: la Terre de Jauche aux XIVe et XVe siècles*, Louvain-la-Neuve 1981.
 G. DESPY, 'L'exploitation des curtes en Brabant du IXe siècle aux environs de 1300', in: Walter Janssen, Dietrich Lohrmann (eds), *Villa-curtis-grangia. Landwirtschaft zwischen Loire und Rhein von der Römerzeit zum Hochmittelalter*, München 1983, 185-204.
 W. HEESTERS, 'Uit de voorgeschiedenis van een Brabants dorp', *BH* 25, 1973, 125-149.
 J.-J. HOEBANX, 'Seigneurs et paysans', in: H. Hasquin (ed.), *La Wallonie. Le pays et les hommes. Histoire-Economie-Sociétés*. Tome I. Des origines à 1830, Brussel 1975, 161-210.
 P. HOPPENBROUWERS, 'Agricultural production and technology in the Netherlands, c.1000-1500', in: Grenville Astill, John Langdon (eds.), *Medieval farming and technology. The impact of agricultural change in Northwest Europe*, Leiden etc. 1997, 89-114.
 P.C.M. HOPPENBROUWERS, 'De middeleeuwse oorsprong van de dorpsgemeente in het noorden van het hertogdom Brabant', *NHJ* 17-18 (2000-2001), 45-90.
 P. HOPPENBROUWERS, 'The use and management of commons in the Netherlands. An overview' in: Martina de Moor, Leigh Shaw-Taylor, Paul Warde (eds), *The management of common land in northwest Europe, c.1500-1850*, CORN Publication Series 8, Turnhout 2002, 87-112.
 P.C.M. HOPPENBROUWERS, 'An abbot's most worldly concerns. Transfers of land and the land market in the notebook of William of Ryckel (ca. 1250-ca. 1270)', in: B.J.P. van Bavel, P.C.M. Hoppenbrouwers (eds), *Access to land and land markets in the North Sea area - late Middle Ages- 19th century*, te verschijnen.
 H.P.H. JANSEN, *Landbouwpacht in Brabant in de veertiende en vijftiende eeuw*, Assen 1955.
 K.A.H.W. LEENDERS, 'Van gemeenten en vroonten', *Jb OB* 40, 1987, 44-78.
 K.A.H.W. LEENDERS, 's-Heren Wildert. Het uitzicht van het landschap in 1287', *Jb OB* 42, 1989, 39-65.
 K.A.H.W. LEENDERS, *Verdwenen venen. Een onderzoek naar de ligging en exploitatie van thans verdwenen venen in het gebied tussen Antwerpen, Turnhout, Geertruidenberg en Willemstad (1250-1750)*, Wageningen 1989.
 K.A.H.W. LEENDERS, *Van Turnhoutervoorde tot Strienemonde. Ontginnings- en nederzettingsgeschiedenis van het noordwesten van het Maas-Schelde-Demerengebied (400-1350). Een voorlopige synthese*, Zutphen 1996.
 K.A.H.W. LEENDERS, 'De vorming van gemeenten ten westen van de Donge', *NHJ* 17-18, 2000-2001, 120-153.
 P. LINDEMANS, *Geschiedenis van de landbouw in België*, Antwerpen 1952.
 J.M. van MOURIK, 'Zandverstuivingen en plaggenlandbouw; het bodemarchief van de Peelterbaan', *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 9, 1991, 88-95.
 J.M. van MOURIK, 'Zandverstuivingen en plaggenlandbouw; het bodemarchief van Tangelroy', *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 11, 1993, 14-27.
 R. RUTTE, *Stedenpolitiek en stadsplanning in de Lage Landen (12de-13de eeuw)*, Zutphen 2002.
 J. SLOFSTRA, H.H. van REGTEREN ALTENA, F. THEUWS (eds), *Het Kempenproject 2. Een regionaal-archeologisch onderzoek in uitvoering*, Waalre 1985.
 W. STEURS, 'Geel au XIIIe siècle' in: W. Steurs (ed.), *La Belgique rurale du Moyen-Âge à nos jours. Mélanges offerts à Jean-Jacques Hoebanx*, Brussel 1985, 101-119.
 W. STEURS, *Naissance d'une région. Aux origines de la Mairie de Bois le Duc. Recherches sur le Brabant septentrional aux 12e et 13e siècles*, [Brussel] 1993.
 F. THEUWS, 'The archaeology and history of the curia of the abbey of Saint-Trond at Hulsel (province of North-Brabant)', in: F. Theuws, N. Roymans (eds), *Land and ancestors. Cultural dynamics in the Urnfield Period and the Middle Ages in the Southern Netherlands*, Amsterdam 1999, 241-308.
 R. van UYTVEN, 'Vroege inbreuken op de braak in Brabant en de intensieve landbouw in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de dertiende eeuw', *Tijdschrift van de Belgische Vereniging voor Aardrijkskundige Studies* 53, 1984, 63-72.
 A. VERHOEVEN, F. THEUWS (eds), *Het Kempenproject 3. De middeleeuwen centraal*, Waalre 1989.
 A. VERHOEVEN, E. VREENEGOR, 'Middeleeuwse nederzettingen op de zandgronden in Noord-Brabant', in: A.-J. Bijsterveld, B. van der Dennen, A. van der Veen (eds), *Middeleeuwen in beweging. Bewoning en samenleving in middeleeuws Noord-Brabant. Bronnen, methodiek, nieuwe resultaten*, 's-Hertogenbosch 1991, 59-76.
 A. VERHULST, 'La laine indigène dans les anciens Pays-Bas entre le XIIIe et le XVIIe siècle. Mise en oeuvre industrielle, production et commerce', *Revue Historique* 257, 1972, 281-322.
 A. VERHULST, 'L'intensification et la commercialisation de l'agriculture dans les Pays-Bas méridionaux au XIIIe siècle', in: W. Steurs (ed.), *La Belgique rurale du Moyen-Âge à nos jours. Mélanges offerts à Jean-Jacques Hoebanx*, Brussel 1985, 89-100.
 A. VERHULST, *Précis d'histoire rurale de la Belgique*, Brussel 1990.
 A. VERHULST, C. VANDENBROEKE, *Landbouwproductiviteit in Vlaanderen en Brabant (14de-18de eeuw)*, Gent 1979.
 H. van der WEE, 'Introduction - The agricultural development of the Low Countries as revealed by the tithe and rent statistics, 1250-1800', in: H. van der WEE, Eddy van Cauwenberghe (eds), *Productivity of land and agricultural innovation in the Low Countries (1250-1800)*, Leuven 1978, 1-23.

4.3 Het gewicht van de goede steden

- P. AVONDS, *De grote politieke crisissen*, Brussel 1984.
 P. AVONDS, *Brabant tijdens de regering van Hertog Jan III (1312-1356). Land en Instellingen*, Brussel 1991.

5 | Rederijkers, humanisten en boekdruckers. Het literaire en intellectuele leven in de Brabantse steden

J. Janssens en R. Sleiderink

a | Feestcultuur, verenigingsleven en stadsbelangen

Er viel wat te vieren in Brussel in 1448. Precies een eeuw tevoren had Beatrijs Soetkens op miraculeuze wijze een Mariabeeld vanuit Antwerpen naar Brussel gevoerd. Sindsdien had de verering van het beeld een grote vlucht genomen. Jaarlijks hoogtepunt was de ommegang op de zondag voor Pinksteren, wanneer het Mariabeeld in plechtige processie door de stad werd rondgedragen. Dat ging steeds gepaard met allerlei feestelijkheden.

Maar in 1448 moest de Brusselse ommegang nog grootser worden dan in andere jaren. Het stadsbestuur vaardigde op 20 februari een verordening uit die het *mega event* in goede banen moest leiden. Zo werd beslist dat meer aandacht moest worden geschonken aan de uitbeelding van de genealogie van de hertogen van Brabant. De grote ambachtsgilden waren gewoon om in de optocht ieder één hertog uit te beelden, maar het stadsbestuur drong erop aan dat nu ook de kleinere gilden, desnoods in samenwerking, een hertog voor hun rekening namen. Het ligt voor de hand dat ze daartoe inspiratie opdeden in de *Brabantsche yeesten*, de kroniek van Jan van Boendale die in de jaren tussen 1430 en 1441 in opdracht van het Brusselse stadsbestuur was voorzien van een omvangrijk vervolg. In deze uitgebreide *Yeesten* – waarvan een prachtig exemplaar ter inzage lag in het stadhuis – werden alle Brabantse hertogen besproken, van Pepijn I tot aan Philips de Goede, ‘de machtigste heer die Brabant ooit heeft gehad’.

De levende genealogie moet bijzonder indrukwekkend zijn geweest en vleidend voor de hertog, maar het meest opmerkelijk aan de ommegang van 1448 was toch wel de opvoering van een gloednieuw en spectaculair toneelstuk, de *Eerste Bliscap van Maria*. Het stadsbestuur had besloten dat met ingang van dit eeuwfeest voortaan iedere ommegang op de Grote Markt zou worden afgesloten met de vertoning van één van de zeven vreugdevolle momenten uit het leven van Maria, te beginnen met de Annunciatie, de aankondiging door de aartsengel Gabriël aan Maria dat zij negen maanden later het leven zou schenken aan Christus.

Dat de stad zoveel belang hechtte aan de opvoering van de *Bliscappen van Maria* dient grotendeels te wor-

den verklaard vanuit de Brusselse cultuurpolitiek. Sinds het aantreden van Philips de Goede deed het stadsbestuur er alles aan zich binnen het Bourgondische rijk te manifesteren als één van de grootste en beste steden en als de meest voor de hand liggende residentieplaats van de hertogen. Die achtergrond verduidelijkt waarom de stad de *Brabantsche yeesten* liet voorzetten, maar verklaart tevens de bemoeienis met de *Bliscappen*. Ook hierin komt immers het promotionele aspect sterk naar voren. ‘Wees welkom, edelman en burger, die hier op dit prachtige plein voor uw plezier bijeengekomen bent! Wees welkom, edelman en burger, in dit Prieel van Troje, deze nobele kiem die uitgegroeid is en in bloei staat, en die Brussel is geheten.’ Zelfs deze religieuze toneelcyclus moest ertoe bijdragen dat Brussel door de hertogen en de bevolking zou worden beschouwd als het nieuwe Troje, het centrum van de beschaving en hoeder van de aloude Brabantse cultuur.

Helaas hebben niet alle zeven *Bliscappen* de tand des tijds doorstaan. Alleen van de eerste en laatste is een handschrift bewaard gebleven. Het zijn netversies die kort na 1448 werden geschreven. Samen met de abele spelen en sotternieën in het handschrift-Van Hulthem (circa 1410) behoren ze tot het oudste toneel dat in de Nederlanden bewaard is gebleven. Heel opmerkelijk zijn de regie-aanwijzingen die ruim een eeuw later nog aan de twee handschriften werden toegevoegd. Daaruit kan onder meer worden opgemaakt dat de hele cyclus tussen 1448 en 1566 maar liefst zeventien keer is opgevoerd. Het waren de schermutselingen die volgden op het Wonderjaar die een einde maakten aan een lange, onafgebroken traditie van theatrale Mariaverering.

Dat de *Bliscappen* zoveel succes hadden, hoeft niet te verbazen. Het gaat immers om toneel van uitzonderlijke kwaliteit. De pittige dialogen brengen de bijbelse personages werkelijk tot leven en in de eerste *Bliscap* zijn ook de talrijke allegorische figuren – typerend voor de literaire smaak van de vijftiende eeuw – op aantrekkelijke wijze in het verhaal verwerkt. Zo krijgt Maria in de eerste *Bliscap* van haar moeder Anna de raad haar kame-raadjes Wijsheid, Bescheidenheid, Zuiverheid en Gehoorzaamheid nooit in de steek te laten. En na een opbeurend gesprek met haar armzalige vriendin Bittere Ellende boort het personage Innig Gebed zich, letterlijk, een weg naar de hemel. Dat is trouwens iets dat de attractiviteit van de *Bliscappen* in hoge mate bevorderde: de opvoering ging met veel kunst- en vliegwerk gepaard. Het podium dat het stadsbestuur in 1448 liet vervaardigen, kende verschillende verdiepingen en compartimenten en die ruimte werd bij de encensering optimaal benut. Onderaan krijsten en vlogen de duivels in 't rond, bovenaan troonde God. De laatste *Bliscap*, over Maria Hemelvaart, bevat zelfs een scène waarin de moe-

der van God met een lift de hemel werd ingehesen.

Wie de auteur is van de *Bliscappen* is niet bekend, maar ongetwijfeld betreft het een Brusselse schutter. De ommegang werd al jaren georganiseerd door de schutters van het Grote Gilde van de Voetboog en het miraculeuze Mariabeeld waar het hele feest om draaide, werd bewaard in hun eigen kapel, de Onze-Lieve-Vrouwekerk op de Zavel. De twee handschriften die van de *Bliscappen* bewaard zijn gebleven, bevonden zich in de zeventiende eeuw trouwens nog altijd in deze kerk, zoals blijkt uit bezittersnotities. Bovendien is onlangs vastgesteld dat het gebed waarmee de eerste *Bliscap* opent, geënt is op de eedformule van de Brusselse schutters. Kortom, de *Bliscappen* bieden niet enkel inzicht in de Brusselse cultuurpolitiek na 1430, maar ook op het literaire leven in het schuttersmilieu. Het is zinvol daar iets dieper op in te gaan. De schutters mogen immers worden beschouwd als wegbereiders van de rederijkerij.

Van oorsprong waren de schuttersgilden louter militaire verenigingen. In de loop der tijd ontwikkelden ze echter meer en meer culturele activiteiten. Veel aandacht ging uit naar de zogenaamde *landjuwelen*, schietwedstrijden waarbij schuttersgilden uit het hele hertogdom werden uitgenodigd. Het *juweel* was de prijs die men met het schieten kon verdienen. Dat in de marge van deze competitie ook artistiek vermaak een belangrijke rol speelde, blijkt bijvoorbeeld uit het landjuweel dat in 1444 in Brussel werd georganiseerd. De Grote Markt werd voor de gelegenheid omgetoverd tot een paradijselijke omgeving met fruitbomen en vijvers. 'Waar men schoot was een laan met bomen gemaakt waar men menige vrucht in zag groeien. Er waren bakken met vissen en fonteinën waarbij wijn uit een vrouwenborst spoot.' Ook werd, ongetwijfeld om de hertog een plezier te doen, de geschiedenis van Jason en het Gulden Vlies uitgebeeld. Waarschijnlijk gebeurde dat in de vorm van *tableaux vivants*, stille vertoningen met levende personages.

De activiteiten van de Brusselse schutters vormen een mooi voorbeeld van de invloed die het verenigingsleven in de vijftiende eeuw ging uitoefenen op de literatuur. Naast schuttersgilden en religieuze broederschappen moeten natuurlijk vooral de rederijkerskamers worden genoemd. De oudste kamer in de Nederlanden werd opgericht in Brussel in 1401. Dat was Den Boeck, een kamer die nauw met het hof was gelieerd. De grote doorbraak van de rederijkerij volgde pas in de tweede helft van de vijftiende eeuw. Toen schoten de rederijkerskamers overal in de Nederlanden, en zeker ook in Brabant, als paddestoelen uit de grond. Zelfs in kleine steden werden kamers opgericht en in de grotere steden functioneerden verschillende kamers naast elkaar. Aan het einde van de vijftiende eeuw telde Brussel maar

► *Sint-Lucas schildert de Madonna, tableau vivant bij de intocht van Johanna van Castilië, de echtgenote van Philips de Schone in Brussel in 1496. De intocht werd vermoedelijk gecoördineerd door stadsdichter Jan Smeken.*

liefst vier kamers, waarbij elke kamer ook nog eens nauw verbonden was met een geestelijke broederschap.

Rederijkerskamers waren verenigingen van burgers die in competitieverband literatuur bedreven, met name lyriek en toneel. Om de zoveel weken moesten alle leden een refrein schrijven, een gedicht met een serieus, amoureuus of juist heel dwaas onderwerp dat aan tal van formele eisen moest voldoen en waarmee men naar een prijs kon dingen. Behalve interne competities waren er ook wedstrijden waaraan verschillende kamers tegelijk deelnamen. Dan stond, naast het refrein, vooral het toneel centraal. Een telkens terugkerend hoogtepunt was het Brabantse landjuweel, een wedstrijdenreeks naar het voorbeeld van de schuttersbijeenkomsten. De kamer die zo'n landjuweel won, verbond er zich toe enkele jaren later een nieuwe wedstrijd te organiseren. Naar het schijnt is *Den spyeghel der salicheyt van Elckerlijc* (vóór 1496) het prijswinnend resultaat van zo'n toneelwedstrijd. Mogelijk werd het opgevoerd door een Diestse kamer, want dit religieuze toneelstuk wordt toegeschreven aan een zekere Peter van Diest.

Succesvolle rederijkers konden veel bijdragen aan de uitstraling van een stad. Het voorbeeld van de *Bliscappen* toonde al aan dat literatuur, en met name

► Het blazoën van Jan van den Dale, stadsdichter van Brussel, omringd met de symbolen van de literair actieve verenigingen: de drie rederijkerskamers en het schutters-gilde.

toneel, heel goed kon worden aangewend om politieke, religieuze en maatschappelijke ideeën bij een breder publiek ingang te doen vinden. Zelf afkomstig uit de hogere kringen van de burgerij, vormden de rederijkers de natuurlijke spreekbuis van de stedelijke elite. Ze pleitten voor een harmonieuze samenleving waarin ieder zijn plaats kende: vorst en onderdaan, bestuurder en stadsbewoner, man en vrouw.

Stadsbesturen waren niet blind voor de propagandistische mogelijkheden van literatuur. Ze hebben die verder uitgebuit door het aanstellen van officiële stadsdichters. De Brabantse primeur was, wederom, voor Brussel waar in 1474 Colijn Caillieu in dienst werd genomen, nadien opgevolgd door Jan Smeken († 1517) en Jan van den Dale († 1522). Dergelijke stadsdichters kregen niet alleen de verantwoordelijkheid voor het literaire beleid van de rederijkerskamers in de stad, maar traden

ook op als organisatoren van de grote openbare evenementen zoals intochten en processies die ze vervolgens zelf in verzen vereeuwigden. De stadsdichters groeiden daardoor uit tot spilfiguren in de relaties tussen stadsbestuur, vorst en bevolking.

b | De boekdrukkunst

Terwijl overal in het hertogdom nieuwe rederijkerskamers werden opgericht, deed omstreeks 1473 een nieuwe uitvinding haar intrede in Brabant: de boekdrukkunst. Het drukken met losse letters was rond het midden van de vijftiende eeuw uitgevonden door Gutenberg en vond vanaf de jaren zeventig ook navolging in de Nederlanden. In Brussel waren het de Broeders van het Gemene Leven die in deze beginperiode de drukpers hanteerden. Veelal ging het om Latijnse werken die hun weg moesten vinden naar kloosters, kapittelscholen en de universiteit. Ook in Leuven zelf werd trouwens al vanaf 1473 gedrukt.

Hét belangrijke drukkerscentrum werd echter Antwerpen, de bloeiende handelsstad met al haar internationale contacten. Daar vestigde zich in 1484 Gerard Leeu, een drukker die eerder actief was geweest in het Hollandse Gouda en daar onder meer de *Reynaert* voor een nieuw lezerspubliek op de pers had gelegd. Met zijn komst naar Antwerpen lijkt Leeu vooral de internationalisering van zijn bedrijf op het oog te hebben gehad. Hij drukte niet alleen werken in het Nederlands, maar ook in het Latijn, het Frans en het Engels. Zijn productie is verbazingwekkend omvangrijk. In de acht jaar dat Leeu in Antwerpen actief was – in december 1492 werd hij vermoord door een werknemer die voor zichzelf wou beginnen – drukte Leeu bijna 150 verschillende titels. Dat is een zesde van alle titels die vóór de zestiende eeuw in de Zuidelijke Nederlanden van de persen rolden.

In de beginfase produceerden de drukkers vooral werken waarvoor de afzet gegarandeerd was. Vandaar dat er in die eerste jaren veel school- en studieboeken, devotieboekjes, almanakken en wonderlijke reisverhalen op de persen werden gelegd. Ook leesbare prozabewerkingen van oude ridderromans konden kennelijk rekenen op de nodige belangstelling, zoals de bewerking van de *Roman van Limborch* die in 1516 verscheen bij Willem Vorsterman in Antwerpen. Dit werk werd nog tot in de achttiende eeuw herdrukt. Opmerkelijk is verder de interesse voor de geschiedenis van het hertogdom zoals die tot uiting komt in de *Alderexcellentste cronyke van Brabant*, verschenen in 1498 bij de Antwerpse drukker Roland van den Dorpe en nadien dikwijls herdrukt en aangevuld. Een opmerkelijke nieuwigheid in dit werk

was het enorme uitvouwblad waarop de illustere stamboom van de Habsburgse vorsten horizontaal in beeld werd gebracht.

De in essentie vrij elitaire literatuur van de rederij-
kers werd aanvankelijk minder geschikt geacht voor
massaproductie. Tot de uitzonderingen behoort het
reeds genoemde spel van zinne *Elckerlijc*, overgeleverd in
een Delftse druk van 1496, maar tevens verschenen bij
de Antwerpse drukkers Govaert Bac (circa 1501) en
Willem Vorsterman (circa 1525). Een voortrekkersrol lijkt
verder te zijn gespeeld door de Brusselse drukker
Thomas van der Noot. Hij gaf bijvoorbeeld gelegenheids-
werk uit van de Brusselse stadsdichter Jan Smeken, zoals
diens verslagen van een sneeuwpoppenfestival in 1511
en de samenkomst van de Orde van het Gulden Vlies in
Brussel in oktober 1516. Rond datzelfde jaar publiceerde
hij *De uure vander doot* van Jan van den Dale. Kennelijk
zette Van der Noot daarmee een trend, want nadien
werd er steeds meer rederijkerswerk gedrukt. Zo ver-
scheen in 1528 bij Willem Vorsterman *Die Stove* van Jan
van den Dale en bij Jan van Doesborch *'t Dal sonder
wederkeeren* van Colijn Caillieu.

Vooraleer men in Antwerpen rederijkersteksten inte-
graal begon uit te geven, was er al flink mee geëxperi-
menteerd. Zo werden de prozaversies van oude ridder-

► Titelpagina van *Mariken van Nieumeghen*

romans dikwijls opgefleurd met kunstige rederijkers-
verzen. Daarmee dacht men de emoties beter te kunnen
bespelen, vergelijkbaar met de vioolmuziek in de heden-
daagse film. Ook de versie die Willem Vorsterman
omstreeks 1515 uitbracht van *Mariken van Nieumeghen*
was kennelijk een experiment. Van dat verhaal bestond
al een prozavertelling waarvan bij Jan van Doesborch
zelfs een Engelse vertaling verscheen, *Mary of
Nemmegen*, bedoeld voor de export. Het is een eenvou-
dig maar aansprekend verhaal over een meisje dat zeven
jaar met de duivel samenleeft en dan alsnog tot inkeer
komt. Na boetedoening die haar door de paus is opge-
legd, blijkt God haar toch te hebben vergeven. In
Vorstermans versie werd dit verhaal aangevuld met
gepeperde dialogen op rijm, enkele refreinen en een reli-
gieus wagenspel in rederijkersstijl, het *Spel van
Masscheroen*. Al die verzen moesten helpen om de more-
le boodschap over te brengen. 'Aanvaard allemaal deze
eenvoudige les opdat we de hemelse glorie zullen ont-
vangen', zo eindigt Vorstermans versie van *Mariken*.

Maar de meest opzienbarende publicatie van
rederijkersliteratuur is toch wel het bundeltje dat de
Antwerpse drukker Jacob van Liesvelt in 1528 uitgaf
onder de titel *Dit is een schoon ende suverlijc boecxken*.
Het bevat een aantal uiterst strijdbare refreinen waarin
de pijlen worden gericht op de *vermaledide Luterse secte*
die al kort na 1517 voet aan de grond had gekregen in
Brabant. Het is niet alleen de polemische toon en de lite-
raire kwaliteit die deze refreinen zo bijzonder maken,
maar ook het feit dat ze door een vrouw zijn geschreven:
de Antwerpse onderwijzeres Anna Bijns (1493-1575). Het
literaire leven, en zeker ook de rederijkerij, werd immers
gedomineerd door mannen. Anna Bijns was in dat
opzicht een uitzondering. Wellicht dankzij haar vader,
die lid was van de Antwerpse *Violieren*, was Anna ver-
trouwd geraakt met de rederijkerij. Al op jonge leeftijd
nam ze kennelijk deel aan een rederijkerswedstrijd in
Brussel waarbij ze meteen een prijsje wegkaapte: '*een
Antwerpsche maecht van vijftien jaren had oock wat*'.
Maar hoe bedreven Anna Bijns ook was in de kunst van
het refreinen maken – niet ten onrechte wordt ze tegen-
woordig beschouwt als de beste rederijker – officieel
heeft ze nooit deel uitgemaakt van een kamer. Afgaande
op de overlevering van haar werk en allusies in de
gedichten, lijkt ze vooral nauwe contacten te hebben
onderhouden met de Antwerpse franciscanen. Met hen
deelde ze niet alleen de haat tegen de protestanten. Ook
op het gebied van de humor kon de ongetrouwd geble-
ven Anna Bijns het kennelijk goed vinden met de
minderbroeders. Haar beroemde spotgedichten over het
huwelijk – met als stokregels *Ongebonden best, weeldich
wif sonder man* en het daaraan gespiegelde
Ongebonden best, weeldich man sonder wif – zijn niet

overgeleverd in druk, maar wel in de persoonlijke, handgeschreven verzameling van broeder Engelbrecht van der Donck.

Hoewel Anna Bijns heel bescheiden was over haar werk – ‘*tis al vrouwenwerc*’ (‘t is maar vrouwenwerk’) – oogstte ze met haar eerste bundel veel succes. De Gentse humanist Eligius Eucharius (Van Hoecke) maakte een Latijnse vertaling die in 1529 door Vorsterman werd gepubliceerd. Niemand minder dan Karel V had daarvan in exemplaar in zijn bibliotheek staan, met een prachtige band waarop wapens en spreuk van de keizer (*Plus Oultre*) waren weergegeven. Minder goed liep het af met de drukker van Bijns, Jacob van Liesvelt. Naast haar anti-Lutherse refrein bracht hij ook de bijbelvertaling van Luther op de markt, voorzien van commentaren die als ketters werden veroordeeld. Op 28 november 1545 werd Van Liesvelt daarvoor onthoofd.

c | Het Brabants humanisme

De boekdrukkunst werkte de verspreiding van nieuwe ideeën sterk in de hand. Erasmus heeft dat als geen ander beseft. De in Rotterdam geboren humanist werkte zeer intens samen met drukkers, die vaak zijn vrienden waren. Verschillende van zijn werken kwamen ook letterlijk in de onmiddellijke nabijheid van de persen tot stand, onder meer te Antwerpen in het huis van Dirk Martens. Deze vroege drukker begon zijn eerste atelier in 1473 in Aalst en ontpopte zich al gauw tot een humanistische pionier door, bijvoorbeeld, in 1491 de eerste Griekse letters in de Nederlanden in te voeren. In 1493 vestigde ook hij zich in Antwerpen.

Martens werd de eerste belangrijke Erasmusdrukker. Zo verscheen de in prachtig Latijn gestelde lofrede van Erasmus, uitgesproken op Driekoningendag 1504 aan het Brusselse hof ter gelegenheid van de behouden terugkeer van Philips de Schone uit Spanje, meteen na het gebeuren als gelegenheidsdrukje. Er ontwikkelde zich een humanistische kring rond de Antwerpse drukkerij. Daarbij speelde ook de begaafde corrector van Martens, de stadsgriffier Petrus Aegidius (Pieter Gillis), een grote rol. Hij is een der eerste vertegenwoordigers van de stedelijke ambtenarij met humanistische sympathieën, zo kenmerkend voor het Antwerpen van de zestiende eeuw. Erasmus en Aegidius waren goede vrienden van die andere reus van de neo-Latijnse literatuur: Thomas Morus. Het is dan ook niet toevallig dat diens *Utopia* zich ten huize Aegidius in Antwerpen afspeelt en dat zowel Erasmus, Aegidius als Martens bij de publicatie ervan betrokken werden (eerste – overigens slordige – druk bij Martens in 1516).

In 1512 verliet Martens Antwerpen voor Leuven, waar

hij tot 1517 de enige drukker was en bijgevolg ook voor de universiteit werkte. Daarvan getuigt bijvoorbeeld het blad dat hij in 1518 drukte met een Hebreeuws alfabet en verklaringen in het Latijn, vermoedelijk een didactisch hulpmiddel bij de lessen in het *Collegium Trilingue*. Deze Leuvense periode (1512-1529) valt samen met het tweede verblijf van Erasmus in de universiteitsstad (1517-1521). Voor de geschiedenis van het Brabants humanisme was dat beslissend.

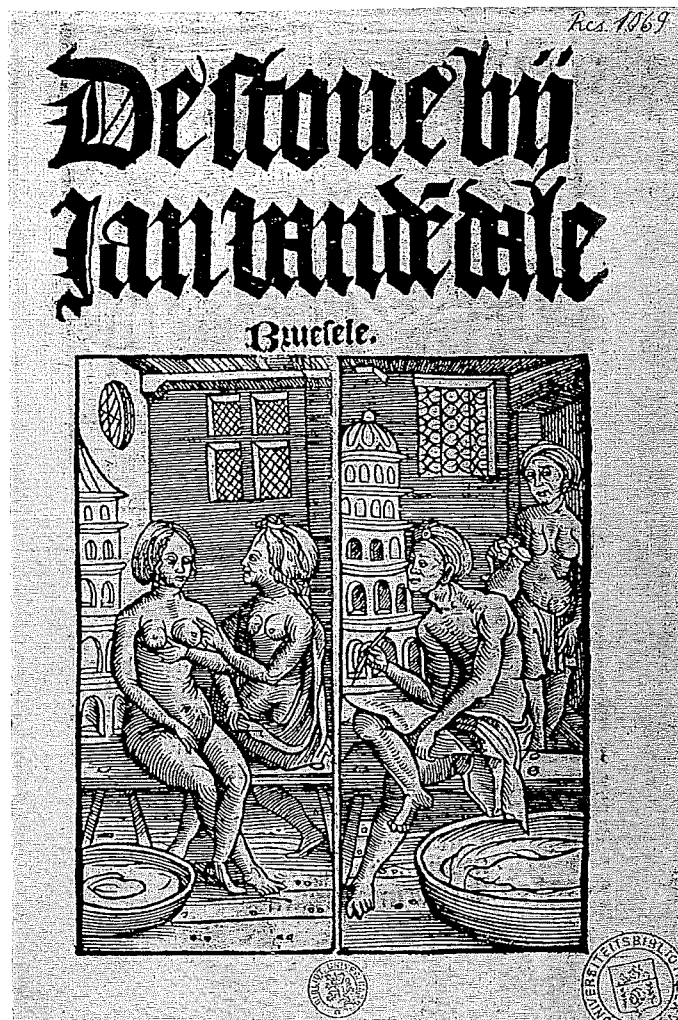
Aan de universiteit van Leuven, opgericht in 1425, vierde vooral de scholastieke theologie hoogtij. De onevangelische spitsvondigheden en het erbarmelijke Latijn van de Leuvense wetenschappers inspireerde Erasmus tot ongemeen scherpe kritiek, onder meer in diens *Lof der Zotheid* (1511). Het klimaat was er blijkbaar zo traditioneel, dat de eerste Nederlandse humanist van formaat, Rudolf Agricola († 1485), een aanstelling te Leuven weigerde en verkoos in Ferrara te blijven. In de artes-faculteit, meer bepaald in de pedagogie De Lelie, begon zich nochtans een schuchtere vernieuwing af te tekenen. In een pedagogie werden artes-studenten, die zich nog niet specialiseerden, gehuisvest en begeleid bij hun studies; er werden ter plaatse ook colleges gegeven. De *regens* die De Lelie van 1437 tot aan zijn dood in 1493 leidde, Carolus Viruli (Karel Menneken), zorgde voor een bescheiden humanistische opleiding van de jonge studenten. Hij is de auteur van een belangrijk boek met briefmodellen in sierlijk Latijn (*Epistolarum formulae*, 1476), dat een enorm succes beleefde. Erasmus liet er zich laatdunkend over uit, maar dat was niet zonder berekening want hij had zelf een vervangend handboek geschreven en wilde een concurrent uit de markt verdrijven. Het is niet onbelangrijk te vermelden dat Viruli doordrongen was van de geest van de Moderne Devotie, vertegenwoordigd door de Broeders van het Gemene Leven, en een groot bewonderaar en weldoener was van het Sint-Maartensklooster, waar die waarden met grote gestrengheid werden gepropageerd. Dit streven naar discipline, werklust, persoonlijke vroomheid en beleving van de evangelische waarden – met anderzijds toch ook een grote angst voor de vrouw – is trouwens typisch voor het pre-reformatorische klimaat binnen de Leuvense pedagogieën.

Toen Erasmus begin 1516 tot raadsheer van Karel V werd benoemd, moest hij zich in Brabant vestigen en het daaropvolgende jaar nam hij zijn intrek in De Lelie. Hij zou ten volle zijn steun verlenen aan het *Collegium Trilingue*, dat het centrum voor het Brabantse humanisme zou worden. Dit college der drie heilige talen, klassiek Latijn, Grieks en Hebreeuws, werd mogelijk gemaakt door het testament van Hiëronymus Busleyden van Mechelen in 1517. De universiteit stond aanvankelijk weigerachtig tegenover dit initiatief en zou het pas in

1519, onder druk van Erasmus, Vives en de invloedrijke kardinaal Adriaan van Utrecht (de latere paus Adrianus VI), als universitair instituut erkennen. De bloei volgde spoedig en zou een hele schare aan goed gevormde, kritische geleerden opleveren: Viglius, Clenardus, Lipsius, Mercator, Vesalius, enzovoort. De steeds onrustige Erasmus, die in Leuven door zijn filologische arbeid, zijn scherpe satire, zijn hervormingsgezindheid en zijn onduidelijke houding tegenover Luther een teken van tegenspraak was geworden, zocht eind mei 1521 rust bij een vriend, kanunnik Pieter Wychmans, te Anderlecht (het huidige Erasmuseum). Uit het twintigtal brieven dat hij daar heeft geschreven, blijkt dat hij aan het eind van zijn Brabants verblijf wat verbitterd is geraakt. In de herfst van datzelfde jaar verlaat hij Brabant om er niet meer terug te keren. Toch verzucht hij nog op 28 juni 1536, enkele dagen voor zijn dood, in zijn laatste brief: *utinam Brabantia esset vicinior!* ('was Brabant maar wat dichterbij...').

Erasmus heeft schitterende tekstedities geleverd, niet het minst de Griekse tekst en vertaling van het Nieuwe Testament. Minder bekend is een gedragshandboek dat hij ten behoeve van jongens (!) heeft geschreven, *De civilitate morum puerilium* (Bazel, 1530). Het werkje dat in het toenmalige schoolmilieu snel furore zou maken en dat – uitgebreid – ook in een Nederlandse vertaling zou worden verspreid, is een praktische handleiding van voorschriften die men moet volgen om uit te groeien tot een beschaafde mens. In een dergelijk werkje – zoals overigens ook in de satire *de Lof der zothed* – wordt duidelijk hoezeer het humanisme doordrongen is van de waarden van de Moderne Devotie en samenloopt met het burgerlijk beschavingsoffensief. Beheersing en discipline, respect voor het gezag, arbeidszin en persoonlijke vroomheid dienen het gedrag van jongs af aan te bepalen; dobbelspel en andere kansspelen, leegloperij en bedelarij, bijgeloof, pronk- en praalzucht, ongeremd drinken en vreten, luiheid en wellust en dergelijke moeten drastisch worden aangepakt. Het is een echolied dat weerklinkt in de traktaten van Erasmus en Vives, in de *Utopia* van Morus, in de statuten van de Leuvense pedagogieën, op de schilderijen van Bosch en Breughel en in de gedichten en toneelstukken van de rederijkers.

De cultuur van de geleerde humanisten en die van de burgerlijke rederijkers vertoont trouwens meer overeenkomsten dan men vaak denkt. Er is zelfs sprake van rechtstreekse beïnvloeding zoals in *Die Stove* van de Brusselaar Jan van den Dale. Die tekst is duidelijk geïnspireerd door de samenspraak *Uxor Mempsigamos* van Erasmus, hoewel de omgeving wel is gewijzigd. In *Die Stove* geeft Jan van den Dale een gesprek weer dat hij zou hebben opgevangen bij een bezoek aan het openbare badhuis. Hij hoort hoe een jonge vrouw zich beklagt

► Jan van den Dale vangt in een badhuis een gesprek tussen twee jonge vrouwen op. Titelpagina van *Die Stove*.

over het gedrag van haar echtgenoot die teveel drinkt, vreemd gaat en haar mishandelt. Van haar vriendin krijgt ze evenwel de raad te reageren met tederheid, vriendschap en gehoorzaamheid. Het zal niet verrassen dat Jan van den Dale, als pleitbezorger van de nieuwe burgerlijke rolpatronen, hoopt dat deze levenshouding door veel vrouwen zal worden overgenomen. De mannen krijgen van de Brusselse stadsdichter de raad die vrouwelijke gehoorzaamheid – *der vrouwen obediencie* – te belonen met beschaafd gedrag.

d | Hof- en stadscultuur

Hoe verhiel de stedelijke cultuur zich tot de hofcultuur? Het mag allereerst duidelijk zijn dat de pogingen van stadsbesturen om de vorst te plezieren en te beïnvloeden, niet konden verhinderen dat de kloof tussen hof en stad in deze periode verder toenam. Aan het hof van de Bourgondische hertogen bloeide een Franstalige litera-

Den triumphe en de tpalleersel van den vrouwen :.

- Den Triumphe ende tpalleersel van den vrouwen (Brussel, Thomas van der Noot, 1514) is de vertaling van *Le Parement des dames* van Olivier de la Marche. Aan de hand van haar kledingstukken krijgt een jonge adellijke vrouw uitgelegd hoe zij zich dient te gedragen.

tuur die vrijwel geen enkele invloed onderging van de literaire ontwikkelingen in het Nederlands. Veelzeggend is ook dat meer en meer edellieden aansluiting zochten bij de Franstalige hofcultuur. Neem bijvoorbeeld graaf Engelbrecht II van Nassau (1451-1504). Terwijl zijn vader en moeder in Breda een rijke verzameling aanlegden van Nederlands- en Duitstalige boeken, waaronder opmerkelijk veel religieus proza, genoot Engelbrecht zijn opvoeding aan het Bourgondische hof. Hij raakte er volledig doordrongen van de Franstalige hofcultuur. Als ridder van het Gulden Vlies schafte hij zich tal van handschriften aan, waarvan de meeste uitzonderlijk mooi en kostbaar geïllustreerd waren. Ook inhoudelijk sluiten deze handschriften aan bij de smaak van het hof, met veel Franstalige ridderromans en geschiedkundige werken van hofauteurs.

Maar hoe weinig de vorsten en de hoge adel ook op hadden met Nederlandstalige literatuur, ze lijken wel

degelijk te hebben beseft dat vooral de rederijkers met hun maatschappelijk engagement veel invloed hadden op de bevolking. Vooral Maximiliaan en diens zoon Philips de Schone hebben pogingen ondernomen om de stedelijke rederijkerij naar hun hand te zetten ter versteviging van de eigen positie. In 1493 probeerden zij de rederijkers in de Nederlanden in hun greep te krijgen door de politiek volgzaamere kamer van Mechelen boven de andere te stellen. Die poging mislukte. Van een meer positieve benadering getuigt de vorstelijke steun aan een meertalige literaire wedstrijd in Brussel in datzelfde jaar en de uitreiking van een gouden ring aan Jan van den Dale, de Brusselse dichter die in het hertogdom gold als een van de meest toonaangevende dichters. Typerend is ook de betrokkenheid van de vorsten bij de religieuze broederschap van Onze-Lieve-Vrouw van de Zeven Weeën. Die broederschap werd in 1499 opgericht door enkele Brusselse rederijkers van De Lelie, onder wie stadsdichter Jan Smeken en diens kompaan Jan Pertcheval. Behalve de vorsten sloten veel edellieden zich bij de broederschap aan. Ook een belangrijk hofauteur als Olivier de la Marche liet zijn naam in het ledenboek opnemen. Dat dergelijke initiatieven de doorstroming van de hofcultuur naar de stedelijke kringen bevorderde, moge blijken uit de vele Nederlandstalige bewerkingen van Franse hofteksten die vooral in Brussel tot stand kwamen. Colijn Caillieu vertaalde *Le pas de la mort* van Amé de Montgesoie, Jan Pertcheval maakte een bewerking van *Le chevalier délibéré* van Olivier de la Marche en de Brusselse boekdrukker Thomas van der Noot – die nauwe banden onderhield met de rederijkerij – vertaalde van diezelfde auteur *Le parement des dames*. Deze allegorische werken illustreren dat er naast verschillen toch nog heel wat raakpunten bestonden tussen hof en stad.

6 | Triomf van de Brabantse kunstenaars

A. Koldewey

Het beeld van Brabant, met de karakteristieke stads- en dorpsilhouetten, robuuste kerktorens, stadhuizen, rijke gotische kapittelkerken, hier en daar grotere kastelen en versterkte huizen *up die maniere van Brabant*, kwam nagenoeg geheel tot stand in de vijftiende en de eerste helft van de zestiende eeuw. Bovendien reikte in deze periode de invloed van de Brabantse bouwmeesters en andere kunstenaars tot ver over de grenzen van het hertogdom. De beeldende kunsten en architectuur uit de jaren 1430-1531 markeren de overgang van de

- A. VERHULST, C. VANDENBROEKE (eds), *Landbouwproductiviteit in Vlaanderen en Brabant 14de - 18de eeuw*, Gent 1979.
H. van der WEE, E. van CAUWENBERGHE (eds), *Productivity of Land and Agricultural Innovation in the Low Countries (1250-1800)*, Leuven 1978.

6.3 De triomf van Antwerpen en de grote steden

(Zie ook de werken van o.m. KLEP, CUVELIER en Lira Elegans, genoemd onder 6.2)

- Bruxelles au XVe siècle, Brussel 1953.
Het culturele leven in de Brabantse steden van de 15de tot de 18de eeuw, Verslag Vde Colloquium De Brabantse Stad, 's-Hertogenbosch 1978.
M.A. ARNOULD, 'Quand sont apparus les premiers moulins à papier dans les anciens Pays-Bas?' in: *Drukkerijen en papiermolens in stad en land van de 14de tot de 16de eeuw*, Brussel 1976, 267-297.
M. BOONE, 'Les toiles de lin des Pays-Bas bourguignons sur le marché anglais (fin XIVe - XVIe siècles)', *Publications du Centre européen d'études bourguignonnes*, 35, 1995, 61-81.
C. DICKSTEIN-BERNARD, *La gestion financière d'une capitale à ses débuts: Bruxelles 1334-1467*, Brussel 1977.
J.H. MUNRO, *Textiles, Towns and Trade*, Aldershot 1974.
J.P. PEETERS, 'Aspecten van de structurele mutatie der Mechelse lakennijverheid in het midden van de 15de eeuw', *Handelingen Kon. Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen*, 82, 1978, 65-131.
J.P. PEETERS, 'Nieuwe gegevens betreffende de draperie te Vilvoorde op het einde der Middeleeuwen', *Eigen Schoon en de Brabander*, 61, 1978, 157-184 en andere bijdragen van deze auteur.
J.P. PEETERS, 'Sterkte en zwakte van de Mechelse draperie in de overgang van de Middeleeuwen naar de Nieuwe Tijd', *Handelingen Kon. Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen*, 90, 1986, 129-176.
E. SCHOLLIERS, *Loonarbeid en Honger. De levensstandaard in de XVe en XVIe eeuw te Antwerpen*, Antwerpen 1960.
E. SCHOLLIERS, 'Le pouvoir d'achat dans les Pays-Bas au XVIe siècle' in: *Album aangeboden aan Charles Verlinden*, Gent 1975, 305-330.
C.J.F. SLOOTMANS, Paas- en Koudemarkten te Bergen op Zoom 1365-1565, BGZN 44-46, Tilburg 1985.
J.B. SOSSON, *Les travaux publics de la ville de Bruges XIVe-XVe siècles*, Brussel 1977.
A. THEYS, 'Van "werkwinkel" tot "fabriek": de textielnijverheid te Antwerpen (Einde 15de-begin 19de eeuw)', Brussel 1987.
M.R. THIELEMANS, *Bourgogne et Angleterre. Relations politiques et économiques entre les Pays-Bas bourguignons et l'Angleterre 1435-1467*, Brussel 1966.
R.van UYTVEN, 'Nieuwe bijdrage tot de studie der Leuvense tapijtwevers XIVde-XVde eeuw', *Arca Lovaniensis*, 1, 1972, 13-34.
R.van UYTVEN, 'Antwerpen: Steuerungszentrum des europäischen Handels und Metropole des Niederlande in 16. Jahrhundert', *Städteforschung. Reihe A*, 35, 1994, 1-18.
R.van UYTVEN, 'La conjonction commerciale et industrielle aux Pays-Bas bourguignons: une récapitulation', in: *Les Pays-Bas bourguignons. Mélanges A. Uytendaele*, Brussel 1996, 435-468.
R.van UYTVEN, 'Landtransport durch Brabant im Mittelalter und im 16. Jahrhundert', *Trierer Historische Forschungen*, 30, 1997, 471-499.
R.van UYTVEN, 'Die Städtelandschaft des mittelalterlichen Herzogtums Brabant', *Trierer Historische Forschungen*, 43, 2000, 131-168.
R.van UYTVEN, *Production and Consumption in the Low Countries 13th-16th Centuries*, Aldershot 2001.
J.R. VERELLEN, 'Linnennijverheid te Herentals vooral in de 16de eeuw', *Taxandria*, 29, 1975, 3-19.
H.van der WEE, *The Growth of the Antwerp Market and the European Economy (fourteenth-sixteenth centuries)*, Den Haag 1963.
H.van der WEE, 'Prices and Wages as Development Variable: a Comparison between England and the Southern Netherlands 1400-1700', *Acta Historiae Neerlandicae*, 10, 1978, 58-78.
H.van der WEE, E. AERTS, 'The Lier Livestock Market and the Livestock Trade in the Low Countries from the 14th to the 18th Century', in: E. Westerman (ed.), *Internationaler Ochsenhandel (1350-1750)*, Stuttgart 1979, 235-254.
H.van der WEE, A. LENS, 'Het Lierse borduurwerk in het bloeitijdperk (XVIIe eeuw)', *'t Land van Rye*, 7, 1957, 10-24 en 53-78.

6.4 Kerkelijk en godsdienstig Brabant tot aan de komst van de Reformatie 1450-1521

(Zie ook de literatuuropgaven bij 4.4 en 5.4)

- U. BERLIÈRE, 'La commanderie aux Pays-Bas' in: *Mélanges Godefroid Kurth*, I, Luik/Parijs 1908, 185-201.
A.J.A. BUSTERVELD, *Laverend tussen Kerk en wereld. De pastoors in Noord-Brabant 1400-1570*, Amsterdam 1993.
Ch. CASPERS, 'De bisschop als Don Quichot. De synodale statuten van het oude bisdom Kamerijk, ca. 1300 - ca. 1550' in: *Bisdommen in de Zuidelijke Nederlanden (Middeleeuwen en Nieuwe Tijd). Vierde studiedag Belgische kloostergeschiedenis. Algemeen Rijksarchief*, 10 april 2002, Brussel 2002, 47-68.
G.C.M. van DIJCK, *De Bossche Optimaten. Geschiedenis van de Illustere Lieve Vrouwebroederschap te 's-Hertogenbosch, 1318-1973*, BGZN 27, Tilburg 1973.
P.C.M. HOPPENBROUWERS, 'De broederschap van Onze-Lieve-Vrouw te Heusden' in: D.E.H. de Boer, J.W. Marsilje (eds), *De Nederlanden in de late middeleeuwen*, Utrecht 1987, 199-235.
K. SLOOTMANS, 'De Hoge Lieve Vrouw van Bergen op Zoom', *Jb GR* 24, 1964, 20-48; 25, 1965, 193-233; 26, 1966, 161-184.
R.van UYTVEN, 'Wereldlijke overheid en reguliere geestelijkheid in Brabant tijdens de Late Middeleeuwen' in: *Bronnen voor de religieuze geschiede-*

- nis van België, Middeleeuwen en Moderne Tijden*, Leuven 1968, 48-134.
W. VROOM, *De Onze-Lieve-Vrouwekerk te Antwerpen. De financiering van de bouw tot de Beeldenstorm*, Antwerpen, Amsterdam 1983.
A.G. WEILER, *De Middeleeuwen voorbij. Humanisme en scholastiek op de drempel van de nieuwe tijd*, Nijmegen 1992.

6.5 Rederijkers, humanisten en boekdrukkers. Het literaire en intellectuele leven in de Brabantse steden

- A.J.A. BUSTERVELD, J.A.F.M. van OUDHEUSDEN, R. STEIN (eds), *Cultuur in het laatmiddeleeuwse Noord-Brabant. Literatuur, boekproductie, historiografie*, 's-Hertogenbosch 1998.
K. GOUDRIAAN, 'Een drukker en zijn markt. Gheraert Leeu (Gouda 1477-Antwerpen 1492/93)', in: *Madoc* 6, 1992, 194-206.
A. den HOLLANDER, 'Dat oude ende dat nieuwe testament (1526). Jacob van Liesvelt en de nieuwe markt voor bijbels in de zestiende eeuw', in: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 6, 1999, 105-121.
J. JANSSENS, R. SLEIDERINK (eds), *De macht van het schone woord. Literatuur in Brussel van de 14de eeuw tot de 18de eeuw*, Leuven 2003.
A.S. KORTEWEG, *Boeken van Oranje-Nassau. De bibliotheek van de graven van Nassau en prins van Oranje in de vijftiende en zestiende eeuw*, Den Haag 1998.
E. de MAESSCHALCK, 'Foundation and Evolution of Colleges at Louvain in the Late Middle Ages' in: D. Maffei, H. de Ridder-Symoens (eds), *I collegi universitari in Europa tra il XIV e il XVIII secolo*, Milaan 1991, 155-162.
C. MATHEEUSSEN, 'Het Humanisme in Brabant', in: J. Janssens, C. Matheussen, L. Verbesselt, *Het Humanisme in Brabant. Tentoonstellingscatalogus*, Brussel 1983, p. 8-37.
H. PLEIJ, *De sneeuwpoppen van 1511. Literatuur en stadscultuur tussen middeleeuwen en moderne tijd*, Amsterdam, Leuven 1988.
L. ROOSE, *Anna Bijns. Een rederijkster uit de hervormingstijd*, Gent 1963.
J. van der STOCK (ed.), *Antwerpen, verhaal van een metropool (16de-17de eeuw)*, Antwerpen 1993.
H. de VOCHT, *History of the Foundation and the Rise of the Collegium Trilingue Lovaniense (1517-1550)*, Leuven 1951-1955.

6.6 Triomf van de Brabantse kunstenaars

(Zie ook de literatuur onder 3.7 en 5.6)

- Die Burgunderbeute und Werke Burgundischer Hofkunst*, tentoonstellingscatalogus Bernisches Historisches Museum, Bern 1969.
Het laatgotisch beeldsnijcentrum Leuven, Leuven 1979.
Zilver uit de Gouden Eeuw van Antwerpen, Antwerpen 1989.
P. BAUDOUIN, Pierre COLMAN, Dorsan GOETHALS, *Edelsmeedkunst in België. Profaan zilver XVIde-XVIIde-XVIIIde eeuw*, Tiel 1988.
R. de BEER, 'Manuscriptproductie en randversieringen in Noord-Brabant', in: A. J. Bijsterveld, J.A.F.M. van Oudheusden, R. Stein (eds), *Cultuur in het laatmiddeleeuwse Noord-Brabant*, 's-Hertogenbosch, 1998, 64-74.
R. de BEER, 'Alamire en de Illustre-Lieve-Vrouwe-Broederschap van 's-Hertogenbosch' in: E. Schreurs (ed.), *De schatkamer van Alamire*, Leuven 1999, 40-44.
H. BELTING, *Hieronymus Bosch. Garden of Earthly Delights*, München 2002.
P.M. le BLANC, 'De beschrijving van het interieur', in: R. Meischke e.a., *Bergen op Zoom. Gebouwd en beschouwd*, Alphen aan den Rijn, 1987, 169-182 en 210-211.
Brusselse wandtapijten van de pre-Renaissance, Brussel 1976.
Y. BRUYNEN, *Leuvense schilderkunst 1520-1570*, dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam, 1999.
P. BURKE, 'Antwerpen, een metropool in Europa' in: J. van der Stock (ed), *Antwerpen verhaal van een metropool 16de-17de eeuw*, tentoonstellingscatalogus Hessenhuis Antwerpen, Gent 1993, 49-57.
M. BUYLE, Chr. VANTHILLO, *Vlaamse en Brabantse retabels in Belgische monumenten*. M&L Cahier 4, Brussel 2000.
J. CRAB, *Het Brabants beeldsnijcentrum Leuven*, Leuven 1977.
G. DELMARCEL, *Wandtapijten 1. Middeleeuwen en vroege Renaissance*, Brussel 1977.
G.C.M. van DIJCK, *De Bossche optimaten. Geschiedenis van de Illustere Lieve Vrouwebroederschap te 's-Hertogenbosch, 1318-1973*. BGZN 27, Tilburg 1973.
B. FRANCKE, B. WELZEL (eds), *Die Kunst der Burgundischen Niederlande. Eine Einführung*, Berlin 1997.
M. J. FRIEDLÄNDER, *Early Netherlandish Painting*, vertaling met addenda van de oorspronkelijke Duitse editie 1924-1937, Leiden, Brussel, 1967-1976.
W. HALSEMA-KUBES, G. LEMMENS, G. de WERD, *Adriaen van Wesel (ca 1417 / ca 1490), een Utrechts beeldhouwer uit de late middeleeuwen*, tentoonstellingscatalogus Rijksmuseum Amsterdam, 's-Gravenhage 1980.
H. KELLMAN, *The Treasury of Petrus Alamire. Music and Art in Flemish Court Manuscripts 1500-1535*, tentoonstellingscatalogus Predikherenkerk Leuven, Gent, Amsterdam 1999.
A.M. KOLDEWEL (ed.), *Zilver uit 's-Hertogenbosch, van Bourgondisch tot biedermeier*, 's-Hertogenbosch 1985.
A.M. KOLDEWEL, 'Erasmus naar het leven', in: G.Th. Jensma e.a. (eds), *Erasmus. De actualiteit van zijn denken*, Amsterdam, Zutphen, 1986, 137-180.
A.M. KOLDEWEL (ed.), *In Buscoducis. Kunst uit de Bourgondische tijd te 's-Hertogenbosch. De cultuur van late middeleeuwen en renaissance*, Maarssen, 's-Gravenhage 1990.
J. KOLDEWEL, P. VANDENBROECK, B. VERMET, *Hieronymus Bosch. Alle schilderijen en tekeningen*, Gent, Amsterdam, 2001.
J. LEEUWENBERG, W. HALSEMA-KUBES, *Beeldhouwkunst in het Rijksmuseum*, 's-Gravenhage, Amsterdam 1973.
A. LEHR, W. TRUYEN, G. HUYBENS, *Beiaardkunst in de Lage Landen*, Tiel 1991.